

Het bouwhistorisch onderzoek en de restauratiepraktijk

Dirk J. de Vries

Gelukkig delen we de zorg voor monumenten met grote groepen uit de samenleving. Deze algemene belangstelling manifesteert zich onder meer in duizende kranteberichten die jaarlijks verschijnen en massale activiteiten als Ontdek je plekje, Kerkepad en de Open Monumentendag. De professionele monumentenzorg weet zich gesteund door een positieve belangstelling die actief of passief onder brede lagen van de bevolking leeft.

Vanaf de Industriële Revolutie veranderde het wereldbeeld in een razend tempo. In deze periode nam de gemiddelde leeftijd van een mens aanzienlijk toe. Dit gekoppeld aan de uitbreiding van het collectieve geheugen, dankzij 19de-eeuwse druktechnieken en de komst van de fotografie, benadrukte het veranderingsproces en verklaart mogelijk de collectieve hang naar het verleden met uitingen van nostalgie en romantiek.

In de 19de eeuw gold de romantische schilder Cornelis Springer als de 'grootste architect onder de schilders', wiens werk invloed had 'op de herleving van onzen nationalen bouwstijl'.¹ Tillema wees reeds op de merkwaardige tegenstelling tussen de mensen die Springer op handen droegen en degenen die geen enkele belangstelling wisten op te brengen voor het voortbestaan van de aanwezige monumenten. 'Men kan zich zelfs afvragen of velen niet zelfzeldzamer tijd tot beide groepen behoorden'.²

Het begin van de monumentenzorg in Nederland heeft een parallel met de na-oor-

logse golf van afbraak en sanering en de gelijktijdig nostalgie die tot op de dag van vandaag morele steun aan de monumentenzorg geeft. Ton Koot is de 20e-eeuwse Victor de Stuers, Anton Pieck zorgde voor de plaatjes, evenals de reclametekenaar Han Prins die vorm gaf aan de inmiddels zeer populaire reeks 'Ach Lieve Tijd' en een goede kennis was van 'Ontdek je plekje' regisseur Joop Scheltens, afb. 1 en 2.

Het beeld van de monumentenzorg

De voorkeur van het grote publiek, de door Auke van der Woud zo genoemde 'oppervlakkige monumentenzorg'³ zadelt de professionele of specialistische monumentenzorg met een gewetensconflict op. Er zijn talrijke monumenten in meer of mindere mate op historiserende wijze gerestaureerd. Deze werkwijze is vooral door architectuurhistorici en architecten bekritiseerd (Kalf, Peeters, Denslagen, Michels). Arjen Oosterman verzucht: 'Monumentenzorg lijkt op het opzetten van dieren: het object van liefde wordt nagejaagd, gedood en vervolgens geconserveerd op een wijze die natuurlijk probeert te zijn; het dier oogt levensecht, maar zal geen stap meer zetten en waarmee het is vol gestopt laat zich raden'.⁴ Gefantaseerde, quasi oude toevoegingen verstoren het nog wel betrouwbare historische beeld. Zo'n gefantaseerde 'complete-

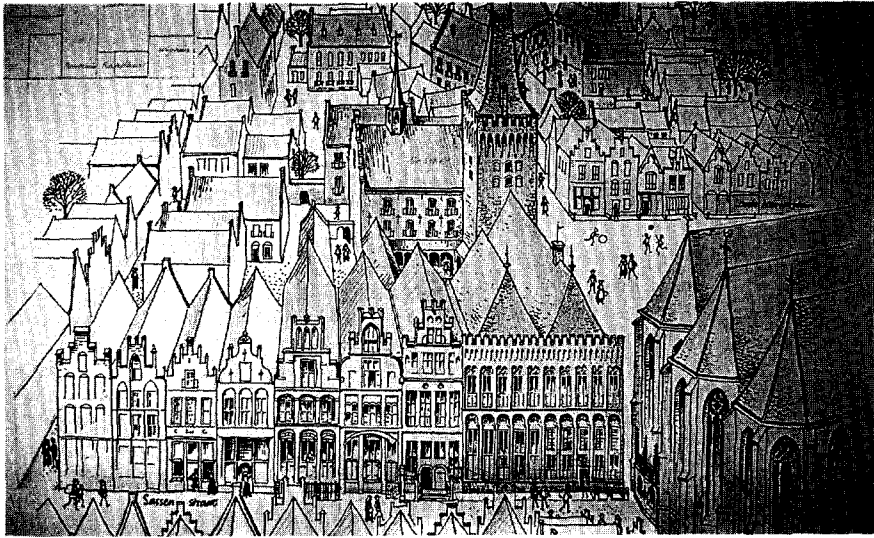
ring' veroorzaakt een extra nare bijmaak wanneer er jongere, maar historisch gezien legitieme bouwdelen voor worden verwijderd. Daarnaast waren het de meer modern georiënteerde architecten die vonden en vinden dat een monument best met hedendaagse vormen en materialen hersteld of aangevuld kan worden. Uit reacties van 'het grote publiek' blijkt echter een veel grotere waardering voor een traditioneel, harmonieus en gaaf ogend straatbeeld dan voor een stadsbeeld met ten dele of geheel nieuwe elementen. Volgens het Utrechtse onderzoek door Harry Ganzeboom prefereren men historiserende nieuwbouw boven onaangepaste nieuwbouw en worden voorbeelden van totale reconstructie als restauratiewijze kritiekloos toegejuicht.⁵

Monumentenzorg bestaat bij de gratie van de veranderingen in de gebouwde omgeving. Voor vernieuwers zijn wij minimaal een remmende factor, in het ergste geval een onoverkoombaar obstakel; voor hen die willen reconstrueren zijn wij puriteinse scherpslijpers. Voor wie van onze goedkeuring of subsidie afhankelijk is, zijn wij bovenal traag en bureaucratisch. De waardering van hen die beroepsmatig met monumentenzorg van doen hebben, is minimaal genuanceerd en minder positief dan die van het grote publiek. Het is dan ook niet moeilijk bezwaren tegen het (rijks)monumentenbeleid te citeren. In 1980 voelde de Rijkscommissie zich genoodzaakt in de verdediging te gaan.⁶ Ook de luis in de pels van monumentenzorg, de Groningse hoogleraar architectuurgeschiedenis Ed Taverne, schopt, ten dele tegen een cliché: 'Wij beschouwen een aantal gebouwen als kunstwerken. Volgens monumentenzorg mag je die monumenten niet aanpakken, ze zijn onaantastbaar. Ze moeten worden teruggerepareerd in een soort ideale architectonische verschijningsvorm. Ze worden zo rotsen in de branding, waarbij de rest verloren kan gaan', of elders over de Groninger kerken: 'Hun verschijningsvormen spreken eerder over de gehanteerde subsidieregelingen, pedant kunsthistorisch hobbyïsme, en architectonisch-technische onverschilligheid'.⁸

Het zijn echter de eigenaren van monumenten en voor hen de architecten die vorm geven aan de verandering. Grootschalige veranderingen in de structuur komen meestal voort uit de koker van gemeentewerken of daartoe door gemeentebesturen ingehuurd bureaus. Monumentenzorg reageert daarop met ja, met ja onder voorwaarden of in een relatief klein aantal gevallen met nee. De invloed van de over-

1. Cornelis Springer, stadsgezicht met het Gasthuis te Zwolle, 1848 (particuliere verzameling)

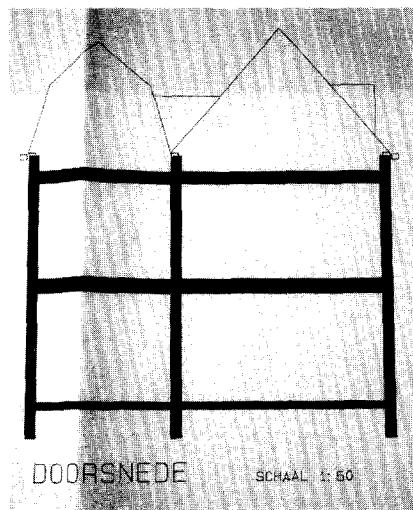
2. Han Prins, reconstructie van de historische situatie rond het stadhuis te Zwolle, ca. 1975

heid wordt dikwijls overschat. Conjunctuur en mode bepalen het tempo en het aanzien van het veranderingsproces. Monumentenzorg hobbelt daar wat achteraan, stuurt wat in de marge.

Krachtens haar wettelijke of door verordening opgelegde taak reageert de overheid op voorgestelde veranderingen met gestandaardiseerde ambtelijke stukken en met gerichte, op maat gesneden adviezen. Het blijven geven van deskundige adviezen (technisch, stedenbouwkundig, financieel, historisch) is voor een monument of voor de monumentale omgeving van groot belang. Anders gezegd: de invloed en de kracht van monumentenzorg is ten nauwste verbonden met haar betrokkenheid en de bereidheid per geval te kunnen anticiperen. Helaas wordt het merendeel van de bouwplannen binnen de monumentenzorg op een oppervlakkige wijze afgedaan. Monumentenzorgers kijken ook naar zaken als: de functionaliteit van een nieuwe indeling, sterkte en stijfheid, financiën en procedures, eisen van de brandweer, etc. Hierbij dreigt men voorbij te gaan aan de essentie van het werk: de vraag of de monumentale waarden voldoende onderkend en gerespecteerd worden. Als Auke van der Woud het heeft over de oppervlakkige monumentenzorg en die plaatst bij het grote publiek, dan gaat hij voorbij aan de oppervlakkige toetsing door de overheden.

Die vervlaking ontstaat bijvoorbeeld door het kwantitatieve probleem. Van de ruim 40.000 rijksmonumenten worden er – mede dankzij de hoogconjunctuur – jaarlijks zo'n 1400 intensief verbouwd en raken er enkele honderden in de vergetelheid door sloop, brand of ernstige verwaarlozing. Deze portie komt ook op het bord van de gemeentebestuur, die daarnaast geconfronteerd wordt met een groeiend aantal gemeentelijke monumenten. Dankzij het Monumenten Inventarisatie Project komen er naar ver-

wachting binnenkort enkele tienduizenden rijks en gemeentelijke monumenten bij. De omschrijvingen van die monumenten in de registers waren/zijn over het algemeen oppervlakkig wegens de snelheid waarmee destijds is geïnventariseerd. In één of slechts enkele zinnen komt meestal niet meer dan de voorgevel aan bod, hetgeen bijdraagt tot het wijdverspreide misverstand, dat alleen de voorgevel beschermd zou zijn. De gegevens in de registers, de beschikbaarheid van een enkele foto en de informatie die met een plan door de architect meegeleverd wordt, zijn in het algemeen te summier om het monument van achter het bureau op waarde te kunnen beoordelen. Gekoppeld aan de ingediende verbouwingsplannen is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg sinds kort gestart met het maken van meer uitgebreide omschrijvingen.

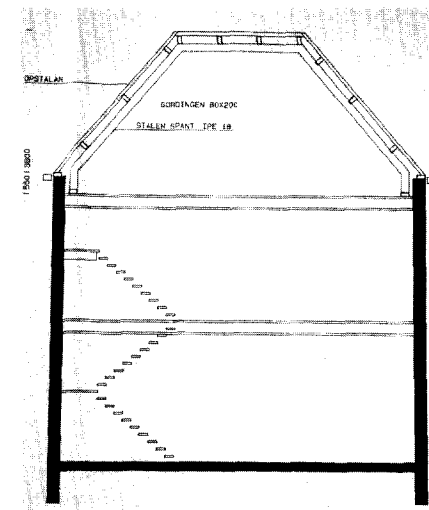
3. Voorbeeld van een doorsnedetekening m.b.v. een computer uitgevoerd: A. bestaande situatie; B. voorstel wijziging

Daarnaast is er een verschuiving opgetreden van een benadering per monument naar ensembles, naar ruimtelijke structuren. Deze benaderingswijze is ook bij het al eerder genoemde MIP gevolgd. Voor de Geïllustreerde Beschrijvingen geldt tegenwoordig een meer typologische benadering; in de toekomst krijgen zij het karakter van cultuurhistorische verkenningen. Deze verschuivingen kunnen niet los gezien worden van de bestuurlijke en politieke behoefte om met grotere eenheden te werken (bestemmingsplannen, monumentenstrategieën, ruimtelijke ordening, etc.). Het is zeer de vraag of met deze bewegingen de waardstelling van het individuele object in kwalitatieve zin gelijke tred houdt. Op de problematiek van schaal en intensiviteit, zowel in bestuurlijke als in bouwkundige zin, kom ik hierna terug.

Het belang van kennisverschaffing

Het is niet de bedoeling hier een zwartgallige visie over monumentenzorg te poneren, het zou ook afbreuk doen aan de belevingswaarde, aan de spanning en het plezier die het omgaan met oude architectuur met zich mee brengt. Er zijn ook collega's die zich beklagen over gemiste kansen bij het indienen van de Monumentenwet in 1988. In deze bijdrage wil ik wijzen op mogelijkheden om binnen de bestaande wetten en regels tot een kwalitatieve verbetering van de monumentenzorg te komen.

Om een rijks- of gemeentelijk monument te veranderen, moet de aanvrager in het huidige stelsel een tekening van de bestaande en van de nieuwe toestand indienen. Monumentenzorgers kijken te snel naar de nieuwe situatie en te weinig naar het bestaande gebouw. Aan de hand van de ingediende tekening kijkt de monumentenzorg als het

4. Voorstel voor wijziging van T-ramen in ramen met 2 x 3 of 2 x 2 ruiten in het pand Runstraat 22 te Amsterdam. A. bestaande toestand; B. voorstel wijziging

ware via de ogen van de architect naar het bestaande gebouw. Omdat iedere tekening de werkelijkheid selectief weergeeft, moet die tekening eigenlijk in het gebouw zelf getoetst worden. Wanneer blijkt dat de architect zich te weinig in de bestaande situatie heeft ingeleefd, dan zou die tekening met enkele aanbevelingen teruggestuurd moeten worden, afb. 3. Het komt geregeld voor, dat bijvoorbeeld een nieuwe trap precies door een moerbalk of de gordelboog van een gewelf gaat, omdat men zich door latere afdekkingen eenvoudig niet realiseert, dat deze oude bouwdelen nog aanwezig zijn. De architect zou een bouw-historicus kunnen vragen deze onderdelen op te sporen en in te tekenen.

Onder de vele te verbouwen of restaureren gebouwen bevindt zich een aantal dat historisch gezien zo belangrijk is, dat een bouwhistorisch (voor)onderzoek op voorhand aanbevolen kan worden. De zogenaamde meerjarenplanning biedt gemeentes en rijk de mogelijkheid zich daarop te bezinnen en organisatorische maatregelen

te treffen. Door de aanwezigheid van eigen bouwhistorici zijn sommige grotere gemeenten, zoals Utrecht en 's-Hertogenbosch of bijvoorbeeld ook de Rijksgebouwendienst zelf in staat onderzoek te verrichten. De Rijksgebouwendienst beschikt over een behoorlijk budget om het onderzoek bij particuliere bouwhistorici uit te besteden. Men werkt er volgens een vaste aanpak waarmee tevens de uitgangspunten of aandachtspunten voor de restauratie zijn vastgelegd. Ook in Utrecht worden voorafgaande aan restauraties waarnemingen verricht die resulteren in aanbevelingen voor de architect. Daarnaast verrichten Utrechtse bouwhistorici tijdens restauraties waarnemingen – overigens zonder dat de bouw daar ooit door vertraagd wordt – die resulteren in bondige artikeltjes met illustraties die ieder jaar in een Archeologisch en Bouwhistorische kroniek worden gepubliceerd. Een meer directe verantwoording van wat monumentenzorgers doen en wat er zoal in de monumenten wordt aangetroffen, ken ik in Nederland niet. Hoewel ook in

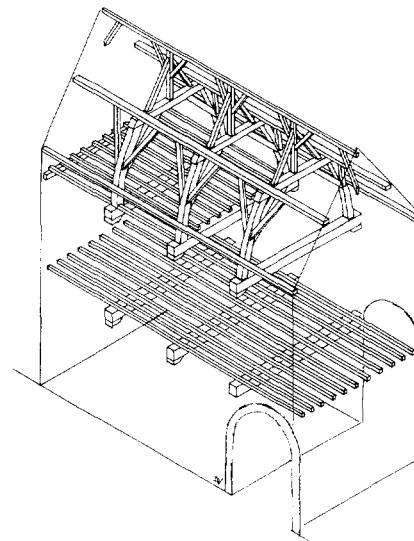
Utrecht de historische en technische disciplines het niet altijd met elkaar eens zijn, kan de situatie daar, met het oog op de kwaliteit van de restauraties, vrij ideaal genoemd worden.

Kwalitatief hoogstaande restauraties zijn pas mogelijk wanneer men optimaal rekening houdt met de aanwezige waarden in een gebouw. Daarnaast dient men het bouwwerk te plaatsen in een topografische en historische context. Het is de taak van monumentenzorg dat die waardstelling op tijd beschikbaar komt en dan kan leiden tot optimale handhaving/hergebruik van waardevolle bouwdelen. De architectonische stijl waarin een en ander wordt toegevoegd of aangevuld krijgt automatisch een meer relatieve betekenis bij toename van de aandacht voor het aanwezige. Voor een bouw-historicus is de keuze voor een contrasterende, harmoniserende of historiserende stijl van minder belang, omdat zo'n kenner van constructies en materialen aan de detaillering en de afwerking altijd kan zien dat het een hedendaagse toevoeging betreft.

Absoluut afkeurenswaardig zijn 'restauraties' waarbij men kwalitatief goede en historisch gezien legitieme bouwdelen verwijderd en er gefantaseerde historische vormen voor in de plaats brengt. Het gesjoemel rond ramen met roeden komt in heel Nederland voor en wordt meestal geaccepteerd soms zelfs verplicht gesteld door (de plaatselijke) monumentenzorg. Deze gefantaseerde vormen zijn historisch gezien stuitend en jagen opdrachtgevers nodeloos op kosten, afb. 4. Meer dan welk onderdeel van de voorgevel of het huis, werd het venster als eerste aan een nieuwe mode aangepast, gebruikmakend van verbeteringen in de glastechnologie. Herman Janse was de eerste met zijn boek *Vensters die de ontwikkeling van het venster op een rij heeft gezet*. In oude, niet gerestaureerde gevels ziet men dikwijls nog verschillende raamvormen. De lager gelegen, representatieve ruimten werden steeds het eerst gemoderniseerd. Hier zien we ramen met grote ruiten of complete winkelpuien. Meer archaische vormen van vensters zijn soms hoog in de voorgevel of in de minder belangrijk geachte achtergevels bewaard gebleven. Het 'terugbrengen' van alle vensters in één gevel tot één type roedeverdeling gaat dikwijls gepaard met vernietiging van historische bouwmaterialen en daarmee van aanknopingspunten voor de bouwgeschiedenis van een pand. Het getuigt van een gebrekkelijk historisch besef om aan nieuw toegevoegde venster- of deuropeningen een quasi oude detaillering mee te geven. De natuurlijke esthetiek, in mijn beleving de gegroeide en gemodificeerde vorm, heeft meer waarde dan de door een restauratie-architect opgelegde uniformiteit, harmonie of tegenspraak. Het maken van reconstructietekeningen is bij een bouwhistoricus in de beste handen. Feitelijke reconstructies

5. Catharinastraat 87 Breda: A. kloostermuur met bogen aan de zijde van het Begijnhof, dichtgezet in de 16de eeuw; B. isometrie van het recent gesloopte voorhuis daterende uit het tweede kwart of het midden van de 16de eeuw (foto en tekening auteur)

zijn mijns inziens alleen acceptabel wanneer er geen historische waarden – uit oudere of jongere perioden – in het geding zijn. Het vernietigen van een authentiek maar beschadigd bouwspoor ten gunste van een hedendaagse reconstructie is verwerpelijk.

Een ander probleem, waarbij de argumentatie van een monumentenzorger dikwijls tekort schiet, is de technische haalbaarheid om oude materialen en constructies overeind te houden. Op het terrein van de materiaalkennis kan de Rijksdienst zich duchtig weren dankzij de medewerkers van de Adviesgroep. Met constructies ligt het anders. De landelijk geldende TGB-normen zijn dikwijls een niet te omzeilen hindernis. Zo hadden en hebben wij met de Nederlandse Spoorwegen problemen, om de oudste en voor ons land werkelijk bijzondere ijzerconstructies overeind te houden (bijvoorbeeld de spoorbrug bij Culemborg en de perronkap in Zwolle). Om te weten wat we hebben op het gebied van ijzer- en betonconstructies, maar bijvoorbeeld ook sluisen, bruggen en watertorens, alsmede de technieken om ze te restaureren, werkt de RDMZ reeds geruime tijd samen met de TU Delft (Oosterhoff/Nieuwmeijer). Kunst- en bouwhistorici kunnen en moeten soms doorslaggevendwaardestellende argumenten geven wanneer het belang van het monument botst met de bouwverordening. De historicus moet dan aantonen waarom men een kleiner toilet, een smallere meterkast of een iets lagere plafondhoogte toch maar moet accepteren.

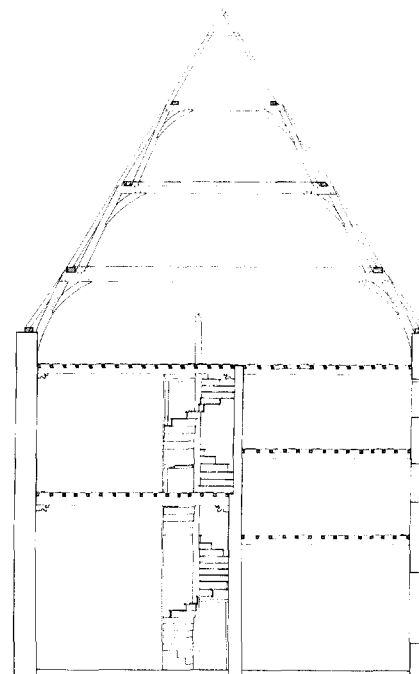
Wijze en tijdstip van onderzoek

Voor een gewenste kwalitatieve verbetering

van de monumentenzorg, juist in een gedecentraliseerde situatie, moet aan beslissingen, bijvoorbeeld die van een gemeentelijke monumentencommissie, optimale kennisverschaffing vooraf gaan. Dit brengt ons op vraag in welke gevallen, op welke manier en op welk tijdstip (bouw)historisch onderzoek zou moeten plaatsvinden. Met uitzondering van enkele gemeenten, de Rijksgebouwendienst en af en toe ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, had bouwhistorisch onderzoek vooral een meer passief, wetenschappelijk doel. Dankzij het onderzoek van met name Herman Janse, Dik Berends, Thomas van Straalen e.a. kunnen we verschijnselen als kap- en gebintconstructies, toepassingen van natuur- en baksteen, glas, verdedigingswerken en vloerconstructies in een historisch kader plaatsen. In kringen van bouwhistorici was al langer bekend dat de geschiedenis van stadsdelen of daarin voorkomende bouwwerken veel ouder, rijker en genuanceerder is dan tot nu toe aangenomen. Het grote voordeel van de bouwhistorische benadering is, dat alle gebouwtypen, met of zonder versieringen, middeleeuws of 20e eeuws, kunnen worden geanalyseerd. De bouwhistorie kan bijdragen, zelfs toetssteen zijn voor de geschiedenis van het bouwen van nederzettingen. Binnen de bestaande bouwmassa's kunnen oudere huistypen tevoorschijn komen. Dankzij de concrete dateringsmogelijkheden van de bouwhistorie kan een beeld ontstaan over de ouderdom van straten, over de sociale betekenis van een buurt, over de wijze waarop is verkaveld, over splitsing of samenvoeging van huizen, afb. 5. Zonder bouwhistorie kan de theorie van een archeoloog of historicus blijven zweven. Het wat de details betreft vaak onbetrouwbare kartografische beeld uit de 16de en 17de eeuw – aanknopingspunten voor historisch-geografen en stedenbouwers – kan er door

worden gecorrigeerd. Net als archeologie en archiefonderzoek is bouwhistorie een primaire vorm van bronnenonderzoek. Men kan bouwhistorie ook zien als de naar binnengekeerde, introverte zijde van de monumentenzorg, als het ware het complement voor het door Van Voorden geschetste monument als 'een openbare inspiratiebron, voor iedereen toegankelijk en begrijpelijk zonder tekst en uitleg'.¹⁹

Uit ervaringen bij enkele gemeenten is bekend dat bouwhistorisch onderzoek ook

6. Doorsnede van Oudestraat 5 te Kampen, gebouwd omstreeks 1499 als een zogenaamd dubbelpand, tek. B.J.M. Klück 1990.

kort durend, beknopt en op de bouwpraktijk toegeschreven kan zijn. Een waardestellende verkenning kan zelfs in enkele uren tijds plaatsvinden. Deze werkwijze is goed toepasbaar wanneer het grotere aantallen van gebouwen – ook niet-monumenten – betreft om zo, bijvoorbeeld in samenwerking met bouwkundigen, archeologen, kunsthistorici en stedebouwers tot een meer strategische en vooruitziende monumentenzorg te komen. Wat de bouwhistoricus produceert, is echter een omschrijving, een historische analyse en een waardestelling; hij of zij neemt geen beslissingen maar levert informatie aan. Het is waar dat bouwhistorici zich kunnen verliezen in hun onderwerp, dat een onderzoek behoorlijk uit de hand kan lopen als er veel gevonden wordt.

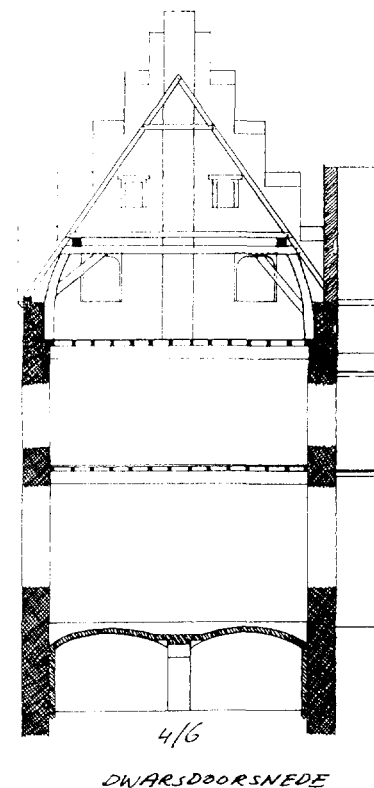
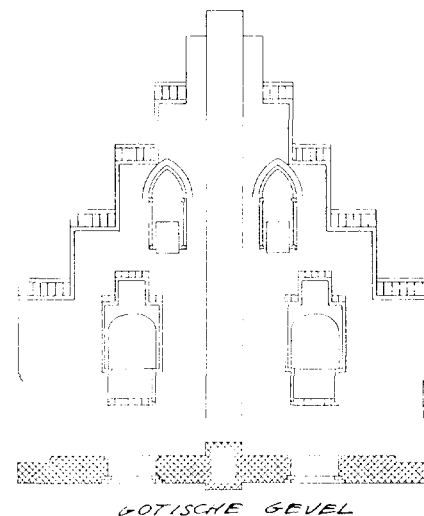
Om aan de specifieke benaderingswijze en de voordelen van de bouwhistorie meer bekendheid te geven, is vorig jaar de Stichting Bouwhistorie Nederland in het leven geroepen, een soort vakvereniging van bouwhistorici zoals die nu werkzaam zijn bij overheden, universiteiten of als particulier. De SBN beoogt onder andere richtlijnen uit te geven over de vormen van bouwhistorisch onderzoek en bemiddelt bij het uitzetten of begeleiden (kwaliteitsbewaking) van bouwhistorisch onderzoek. Bij dit alles staat voorop dat in gebouwen gevonden informatie inzichtelijk en overdraagbaar gemaakt dient te worden, bijvoorbeeld in de vorm van duidelijke tekeningen en in samenvattende aanbevelingen wanneer dit nodig is ten behoeve van een restauratie.

Als bouwhistorie puur met een wetenschappelijk doel (publicatie) bedreven wordt, dan is het tijdstip waarop het onderzoek plaatsvindt minder van belang. Het *tijdig* inschakelen van een bouwhistoricus, al is het maar voor een verkennend onderzoek, is van groot belang wanneer die bevindingen in bestuurlijke overwegingen, keuzen over sloop of restauratie, meegewogen kun-

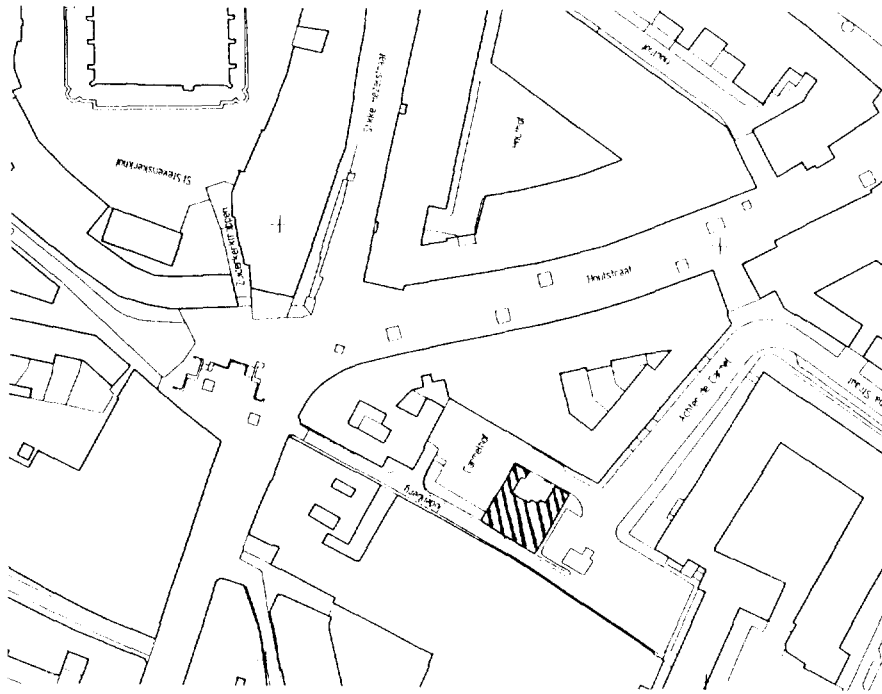
nen/moeten worden. Het gebeurt regelmatig dat er direct voorafgaande aan een sloop pas onderzoek plaatsvindt. Het zou daarnaast eigenlijk verplicht gesteld moeten worden bij iedere sloopaanvraag, liefst ten laste van degene die wil slopen. Een nadeel van zo'n onderzoek kan echter zijn, dat tijdens het onderzoek allerlei bijzonderheden aan het licht komen die voordien niet bekend waren. De pers krijgt daar lucht van, actiegroepen gebruiken die bevindingen om ze in te zetten tegen de beslissing van de bestuurders, nota bene de opdrachtgevers van het onderzoek, etc.

Recent deden zich zulke toestanden voor in Helmond, waar een historische vereniging de gemeente wees op de betekenis van het niet-beschermd pand Markt 1. Achter een ogenschijnlijk laat-19de-eeuwse gevel ging een zeer interessant gebouw met een 16de eeuwse houtskelet schuil.¹⁰ De gemeente die opdracht gaf tot een bouwhistorisch onderzoek was samen met de eigenaar onaangenaam verrast toen vlak voor de sloop in de media voor herstel werd gepleit. In de stad Kampen, aan de Oudestraat, stond reeds jaren het complex van de zogenaamde Kok-panden leeg, vermeld op de monumentenlijst wegens de 19de-eeuwse voorgevels. Uit een recent onderzoek door vrijwilligers bleek dat alle panden kernen hadden die dateren uit de 14de en 15de eeuw. Oudestraat 5 bleek zelfs een zogenaamd dubbelpand te zijn, een zeldzaam huistype dat dendrochronologisch gedateerd is in het jaar 1499, afb. 6. Het is een treurige zaak dat deze informatie pas vlak voor de sloop naar voren kwam, dat rijk noch gemeente wist welke waarden er in het geding waren. Na tien jaar leegstand bleek het complex rijp voor sloop en kon het protest van enkele verenigingen de bouw van een grootwinkelbedrijf niet meer tegenhouden. Een dreigende misstap in de vorm van een doorbraak tussen een winkelstraat en een oud kerkelijk gebied kon in Deventer wor-

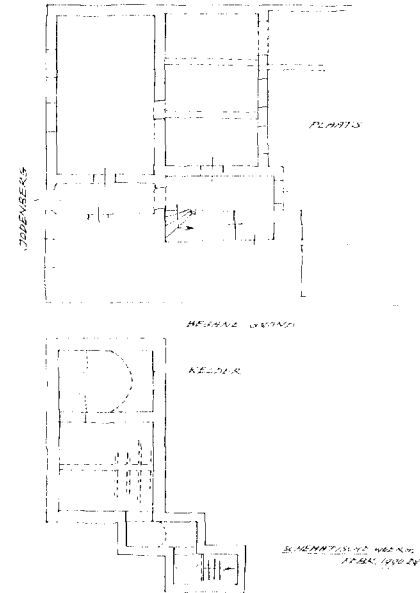
den voorkomen door het tijdig inschakelen van een bouwhistoricus door de hoofdinspecteur van de RDMZ. In het betreffende gebiedje bevinden zich behalve enkele interessante panden uit het begin van de 17de eeuw restanten van een 14de eeuwse kapittelhuis, afb. 7. In het verleden was dit huis al eens gesplitst, maar de gewelfde kelders en de zijmuren bleken grotendeels nog aanwezig. In de toch al zo geteisterde binnenstad van Nijmegen kon dankzij samenwerking tussen de gemeente en de RDMZ de waarde van een geïsoleerd gelegen, niet-beschermd object Jodenberg 15 vastgesteld worden. Ondanks de bewoonde staat kwam naar voren, dat er een middel-

7. Deventer gebied tussen Lange Bisschopstraat en Kleine Poot: A. Overzicht van de daken in de richting van de Sandrasteeg (foto R. Stenvert 1990); B. reconstructietekening van gevel en doorsnede behorend bij het 14de-eeuwse pand Kleine Poot 4/6 (tek. G. Berends en K. Wolthuis, RDMZ ca. 1970)

8. Jodenberg 15 te Nijmegen: A. situatie; B. schetsmatige weergave van de begane grond en de kelder

eeuwse kern met een aan de achterzijde toegevoegde vleugel overeind stond, afb. 8. Door samenwerking van de RDMZ en de gemeentelijke dienst monumentenzorg zijn er nu argumenten beschikbaar om te pleiten voor integratie van het gebouw en het straatje bij de herinrichting van het terrein van De Gelderlander.

Omgang met de stad

Hiermee komen we bij het laatste punt dat betrekking heeft op het probleem van de schalen, zowel in bouwkundige als in bestuurlijke zin. Oudere steden en dorpen hebben, zoals ze er nu bij staan, een gegroeide structuur. Soms vond die groei sprongsgewijs plaats. De uiteindelijke vorm is echter steeds zeer divers, is drager van een eeuwen oud patina en heeft een belevingswaarde die in nieuwe wijken of steden ontbreekt. De verhouding tussen kleinschaligheid en grootschaligheid was in de oude kernen steeds zeer afgebakend. Individuele burgers bezitten individuele gebouwen die volgens overal geldende stelsels van gemeentelijke verordeningen¹¹ langs rooilijnen zijn opgericht. Kerkelijke instellingen, parochies, kapittels en kloosters waren eigenaar van de meest grootschalige gebouwen en terreinen. De gebouwen van de stedelijke overheid waren meestal wat bescheidener van afmetingen maar het stadsbestuur – een representatie van het vrije burgerdom – bepaalde de infrastructuur, de begrenzing en daarmee de omvang van een stad. Mensen in loondienst, afhankelijk en behoeftigen genoten inwoning of huurden een huis, meestal een stichting door of in eigendom van de burgerij.

Grote terreinen en gebouwen van kloosters werden na de reformatie, voor zover ze niet een militaire of stedelijke functie kregen, opgedeeld in kleinere eenheden en beschikbaar gesteld of verkocht aan de burgers. En als Ed Taverne zegt: 'De meeste binnensteden van Nederland zijn getrouwe kopieën van het denken van de middenstand over de stad¹², dan heeft hij volkomen gelijk. Alleen de negatieve implicatie die in zijn opmerking besloten ligt, zou ik om willen zetten in een meer positieve, althans vanuit de optiek van monumentenzorg. Verdeeld bezit is namelijk de beste garantie voor de continuïteit van de historische bebouwing, zowel gekeken naar de concrete bouwmasse als naar de schaal. Grootschalige architectuur, of grootschaligheid ontstaan na samenklontering van kleinere eenheden, levert vroeg of laat problemen op in beheersmatige en architectonische zin. Illustratief is ook de problematiek rond kerken, of ze nu gehandhaafd blijven als kerk, met alle daaraan verbonden lasten voor de gemeenschap, of een andere functie krijgen.¹³ Voorbeelden van problematisch beheer door samenklontering in het verleden zijn de eerder genoemde Kok-panden in Kampen en het complex van de Gelderlander in Nijmegen. Ook bijvoorbeeld het Wolters-Noordhoff-complex in Groningen en het muziektheater in Maastricht, of meer algemeen: oude bedrijven of instellingen die zich in binnensteden hebben uitgebreid. De onooglijk grote Rabobank aan de Melkmarkt te Zwolle werd gebouwd op basis van het samengeklonterde bezit van uitgeverij Tijl. De beste remedie tegen deze problematiek en een legitieme taak van de lokale overheid is te bevorderen, dat de oude architectuur in kleinere eenheden gesplitst en verkocht wordt. Soms hoeft de overheid

niets te doen en zorgt het marktmechanisme zelf voor opsplitsing, zoals bijvoorbeeld bij de voormalige complexen van uitgeverij Tjeenk Willink en het warenhuis van V&D in Zwolle gebeurd is. Ook bij grootschalige afbraak in het recente verleden doet men er goed aan het terrein zoveel mogelijk in kleinere eenheden te verdelen en aan verschillende gegadigden te verkopen.

Illustratief in deze, is de gang van zaken rond het zogenaamde Guyotcomplex in Groningen, waar dankzij de donatie van de heer Guyot reeds in de late 18de eeuw een grootschalig doofstommen instituut in de noordelijke stadsuitloop ontstond. Op basis van deze bezittingen wil de rijksoverheid hier de rechtelijke macht concentreren. De ruimtelijke behoefte is echter groter dan de huidige bebouwing kan bieden en men komt niet aan grootschalige nieuwbouw. De beslissing over deze lokatie lijkt/is reeds op hoog bestuurlijk niveau genomen, zonder dat men zich over de (bouw)historische waarden van de te slopen en de te handhaven architectuur heeft laten informeren. Ook de gebruikelijke, voortreffelijke wijze van onderzoek door de Rijksgebouwendienst lijkt door de politiek te zijn 'overruled'. Het op zich positieve streven naar handhaving van bestuurlijke functies in binnensteden dient aan de kaak te worden gesteld, wanneer dit streven gepaard gaat met grootschalige nieuwbouw in combinatie met maximale sloop van de oude bebouwing.

Het individuele bezit van monumenten en gebouwen in steden en dorpen is wenselijk vanuit historisch perspectief. Het slopen van een individueel pand in een gevelwand heeft slechts beperkte schade tot gevolg. In maat en verhouding is men wat de nieuw-

9. Groningen, bedreigde straatwand aan de Kleine Leliestraat (foto auteur)

bouw betreft aangewezen op de belendingen. Hier werkt de bescherming van het stads- of dorpsgezicht min of meer automatisch. In veel steden is langs de hoofdstraten gebouwd met zogenaamde gemene muren waardoor er na de sloop van een pand een voor een bouwhistoricus afleesbare 'afdruk' in de zijgevels van de burens blijft bestaan.

De benadering door monumentenzorg vanuit de eigendomssituatie die is gericht op individuele gebouwen, vormt juridisch gezien een solide basis. Kritiek op monumentenzorg: 'gebouwde omgeving als schelpenverzameling'¹⁴ of Taverne: 'beschermd stadsgezicht heeft men nooit anders gezien als een optelsom van een aantal gebouwen'¹⁵ dient men te projecteren tegen enerzijds de starheid in de restauratie-opvattingen destijds en anderzijds tegen de in de jaren zestig gegroeide opvatting over de samenhang in de wereld en de daaraan gekoppelde wens de maatschappij radicaal te willen verbeteren. Beheersmatig gezien, is het ook begrijpelijk dat men streefde en streeft naar alles omvattende overzichten en naar de organisatie van dat alles (bestemmingsplannen, verkeerscirculatieplannen, concentratie van of afstoting van functies, monumentenbeheersplan, etc.). Een samenleving, een stad laat zich gelukkig slechts beperkt organiseren. Archi-

tectuur is langzaam, eer een gebouw er staat is er veel tijd verstreken. De nogal 'totalitaire' stadsvernieuingsplannen van de jaren vijftig en zestig zijn meestal maar ten dele uitgevoerd. De verminkingen als gevolg daarvan en de daarmee gepaard gaande problematiek van de 'restruimten' en de parkeerterreinen zijn echter overal nog zichtbaar. Voor de bescherming en de instandhouding van monumenten en ensembles geldt eigenlijk hetzelfde als voor de omgang met de resterende natuur: weet waarmee je bezig bent; als je er af blijft, is het beter.

Noten

- 1 Dirk J. de Vries, 'Springers zichtbare - onzichtbare steden', *Tableau*, nr. 6, 6(1984), 78-83 m.n. 81.
- 2 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, 320.
- 3 Auke van der Woud, 'Onbeschermde stads- en dorpsgezichten. Naar een strategische monumentenzorg in de jaren negentig', *Archis* 8/1990, 16.
- 4 Arjen Oosterman, 'Mijnen in het monumentenveld', *Archis* 8/1990, 10-11.
- 5 Harry Ganzeboom, *Beleving van Monumenten* 1 en 2, Utrecht 1982 en 1983.
- 6 'Antwoord van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg op enige recentelijk gepubli-

ceerde bezwaren tegen het huidige monumentenbeleid', *Bull. KNOB* 1980, 103-113.

- 7 J. Abrahamse, 'Architectuur is een langzame kunst', *Volkomen vrede en vergenoegd*, Groningen 1991, 35-40, m.n. 39.
- 8 Ed Taverne, 'De incomplete stad', *Bull. KNOB* 1991, 46.
- 9 Frits van Voorden, 'Het magnetisch veld van de geschiedenis. De positie van de restauratie-opleiding binnen de ontwerpdisciplines', *Archis* 8/1990, 35.
- 10 Zie: D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)', *Bulletin KNOB* 1992, 30.
- 11 R. Meischke, 'Huizen en Keuren', *Rotterdam Papers* II(1975), 89-117.
- 12 J. Abrahamse, art. cit., 37.
- 13 A. de Vries, 'Kerken maken schoon schip; hergebruik een zegen?', *Jaarboek monumentenzorg* 1990, 17-29.
- 14 In een bijdrage van Wonen TABK, zonder nadere opgave, ca. 10 jaar geleden verschenen.
- 15 J. Abrahamse, art.cit., 37.